

Федорова Людмила Егоровна,
Чурапчы улууһун Хатылы с.
Оҕо сайдар киинэ «Ньургунун» уһуяан
сүрүннүүр иитээччитэ

Олонхо үрүн уонна хара философиятыгар тирэбирэн оҕону сизэрдээх буоларга иитии

Аныгы кэмнэ киһи-аймах халын араната табахха-арыгыга ылларда, үлэтэ суох мээһэ сылдьар эдэр дьон элбээтилэр. Төрөппүт үлэнэн үлүһүйэн, иллэн кэмигэр ватсабы баһылаан оҕотугар болжомто ууруута аччаата диэххэ сөп. Бэйэлэрин холобурдарынан оҕону үтүө үгэскэ үөрэтэр ытык ыал ахсаана эмиэ аҕыйаата.

Кыра эрдэхтэринэ бэрээдэктэ үөрэммэтэх, үчүгэи-куһаҕаны арааран билбэтэх оҕолор, улаатан баран буруйу оноруулар элбиир. Оҕону кэмигэр уерэтэн иһии суоһуттан, кинилэр куһаҕан быһыы диэн баарын билбэктэ улааталлар, итиэннэ олору бэйэлэрэ онорор буолаллар. Бу киһини уйадытар, санаарҕатар, тобулларар. Мантан сылтаан өйү-санааны туһаайан, сөптөөх, көдүүстээх иитэр-үөрэтэр үлэ барара эрэйиллэр.

Биһиэхэ сахаларга Сизэр үөрэҕэ диэн баар. Сизэрдээх майгыга иитии төрдө күннээҕи олох сизэригэр, сыһыаныгар, көмөлөсүү, ытыктабыл, эрэнсии үтүө үгэстэригэр сытар. Айылҕаны, дьону-сэргэни харыстыыр үгэс, оҕо сизэрдээх киһи буоларыгар олук охсор.

Уһуяанна сизэрдээх буоларга иитии сүрүн соруга – үчүгэи куһаҕантан, куһаҕаны үчүгэйтэн араарарга, онно сөптөөх дьайыыны онорорго, кыраны-кыамматы аһынарга, көмүскэһэргэ, көмөлөһөргө үөрэтии буолар. «Айыы киһитэ аһыныгас, күн киһитэ көмүскэс» диэн өс хоһоонунан сизэттэрэн оҕолорбутун иитэбит. Атын киһини, айылҕаны харыстааһын, бэйэ эрэ иннин көрүммэт, аһардасты туһанар эрэ туһунан санаабат буолуу – сизэрдээх буолуу мэктиэтэ диэн үөрэтэбит.

Хайа баҕарар норуот бэйэтин төрүт культурата кини тылыттан-өһүттэн сабаларар. Өбүгэлэрбит олохторун-дьаһахтарын, үтүө үгэстэрин, сизэрдэрин-туомнарын, итэҕэллэрин, өйдөрүн-санааларын, уус-уран тылларын таһымын көрдөрөр улууканнаах айымньынан Олонхо буолар.

Олонхо дойдуну 3 чааска араарар. Үөһээ дойду үрүнү, сырдыгы, үчүгэи, оттон аллараа дойду харананы, хараны, куһаҕаны бэлиэтиллэр. Оттон Орто дойду бу икки утары, ураты өрүттэр кыттыһыылара буолар. Ити барыта киһи онорор быһыылара үчүгэй уонна куһаҕан диэннэ арахсалларын быһаарар. Дьон-аймах олоҕо бу быһыылар икки ардыларынан, ортотунан баран иһиэхтээбин бигэргэтэр. Б.Ф. Неустроев – Мандар Уус олонхотун философиятыгар Ай уонна Дьай эмиэ илин-кэлин былдьаспакка, эйдэмнээхтик сэргэстэһэ айаннаахтарына, олох сүнньэ көнөр, нус-хас устар диир.

Онон, Ай уонна Дьай, Айыы уонна Дьайыы – икки ини-бии Олох төрдүн тутан сылдьар улуу күүс буолаллар. Баар барыта икки өрүттээх, икки уһуктаах: үрүн-хара, сырдык-хараҥа, сылаас-тымныы, үчүгэй-куһаҕан, дьол-сор, онтон да атын үрдэ суох үгэс утарыта өйдөбүллэр Олох быстыспат тиһигэ буолаллар.

Бу Ай-Айыы Ытык Ыһаах күүһүнэн олоҕу айан барбытын үчүгэй диэн Ытык өйдөбүлгэ сыһыары тутабыт.

Мандар Уус этэринэн арай Ай аһардасты айбардаан кэмэ-кэрдиитэ суох айан бардагына Дьай дьар курдук тымныы тыыннаныа, оччоҕуна дьарыйыы, дьабырыйыы, дьансыйыы дьаахханыылаах кэмэ кэлиэ диир. Бу кэһнэ букатын тыл-тылга киирсибэтэхтэринэ «Дьай» «Хара Дьайга» кубулуйар эбит. Бу «Хара Дьайы» куһаҕан диэн өйдөбүлгэ сыһыарабыт.

Ай уонна Дьай, үрүн уонна хара, үчүгэй уонна куһаҕан. Бу өйдөбүллэри оскуола иннинээҕи саастаах оҕону сизэрдээх буоларга иитиигэ тирэх оностор ордук тоҕоостоох. Үчүгэй уонна куһаҕан өрүттэр олонхоҕо олус сытыытык ойууланаллар. Айыы дьоно

сирдээх майгыны тутуһаллар, үтүө үгэһи үксэтэллэр, оттон абааһы аймах харанга күүһү өрө тутар, куһаҕан быһыыны тарҕатар. Бу икки утарыта турар күүстэр тылларыгар-өстөрүгэр майгылара-сигилилэрэ эмиэ көстөр. Оҕо олонхо тылын истэн, дьонун-сэргэтин араара үөрэнэр.

Олонхо үрүн-хара өйдөбүлүгэр тирэҕирэн оҕону сирдээх буоларга иити хайдах барыахтаабыт?

1. Бастатан туран бэлэмнээх иитээччи уонна эйгэ баар буолуохтаах. Мин санаабар бу уустук жанры оҕолорго билиһиннэрэргэ айымньылаах, бу хайысхаҕа бэйэтэ интэриэстээх, дириҥэтэн үөрэтэр иитээччи үлэлиирэ быдан көдьүүстээх. Онон туспа куруһуок салайааччыта, биитэр сыһыаннаах иитээччи дьарыктанара ордук. Эйгэ тэриллиитэ:

- олонхо туһунан кинигэлэр;
- оонньуулар, оонньуурдар;
- иллюстрациялар;
- ЭОР (электронные образовательные ресурсы);
- буклеттар, стендэлэр.

2. Олонхону билиһиннэрии. Айымньы тыла кырачааннарга куһаҕан уонна үчүгэй быһыылары араара, быһаара үөрэнэллэригэр көнүл биэрэр. Онон кинилэргэ тийимтиэ, өйдөнүмтүө буоларын наадатыгар араас ньымалары туттар көдьүүстээх. Маны сэргэ ааҕан биэрэр буоллаха олонхо аабыллар техникатын тутуһулуохтаах.

Туттуллар ньымалар:

- иһитиннэрии;
- көрдөрүү;
- аабы;
- кэпсээһин;
- театр нөҥүө;
- выставка нөҥүө уо.д.а.

3. Олонхо ис хоһоонун ырытыы, үчүгэй, куһаҕан быһыылары араарыы.

Уус-уран айымньы ис хоһоонун ырытыы уһуяанга сүрүннээн ыйытыы көмөтүнэн барааччы. Оҕо айымньы ис хоһоонун дууһатынан ылынарын, дириҥник өйдүүрүн туһугар маннай истэн баран, онтон айымньы устун «айаннаатахха» ордук көдьүүстээх буолар. Бу «айанна» оҕолор олонхо ис хоһоонунан этаптарга сылдьаннар, үчүгэйи-куһаҕаны утарыта тутаннар, геройдар туох моһоллору, мэхэйдэри ааһалларын бэйэлэринэн билэллэр. Бу олорон кини тоҕоостоох түгэннэргэ сөптөөх дьайыыны көрдүүргэ, булунарга үөрэнэр. Манна оҕо болҕомтотун чуолаан герой сирэйигэр-харабыгар, тылыгар-өһүгэр тардан, уоту-күөһү, тыаһы-ууһу туттан итэҕэтиилээх гына айымньыга киллэрии үлэтэ барар.

Туттуллар ньымалар:

- айымньыга олорон көрүү;
- ситуацияҕа киллэрии;
- толкуйдатар түгэннэр;
- түгэни онорон көрүү;
- түгэни ырытыы;
- бэйэни кэтэнии;
- тэннээн көрүү;
- уратыны булуу;
- соруудахтар;
- оонньуулар;
- уруһуй, онорон таһаарыы уо.д.а.

Манньык дьарыктар кэннэ оҕо бэйэтин майгытын-сигилитин, дьонно сыһыанын, буолбут түгэннэ сөптөөх дьайыылары онорорун ырытан көрөр буолар. Маны таһынан оҕо күннээҕи олоҕор, көнүл сайдар кэмигэр олонхо ойуу тылын, тэннэбиллэрин, холоһуннарын үтүгүннэрэн тутуннара үөрэтии үлэтэ салҕанан барар. Күн устата үтүө-

мөкү быһыылар көһүннэхтэринэ айымны тылыттан быһа тардан кэпси, оҕоҕо хатылата сылдьылар.

Холобур үчүгэй быһыыга: үөргү-сүөргү көрөн үөрэ быһыытыйда; сүһүөҕэ хамсыабынан сылаас-сылаастык сылаанныыччы, эйбэс-эйбэстик эйэлээхтик көрдө; кыталык курдук кыныкыначчы туойда; үөрбүт киһи быһыытынан уруйдуу түстэ; кэннитинэн кэхтибэт киһи буолла; үөрүүлэрин үллэстэн үстүүтэ уурастылар, алталыыта сылластылар; түөрт өттүттэн төгүрүйэн тураннар уруйдаан-айхаллаан бардылар уо.д.а.

Куһаҕанга: ытырыык ыт ырдыгынаан эрэрин курдук, арҕахтаах эһэ ардыгынаан эрэрин курдук; үөһүн таттаран үөгүлүү былаастаан хаһытаата; сатаҕай сатаҕайдык сана санаран сарылаата; кырыытынан кынчас гына түстэ; үөгүлэһэ-үөгүлэһэ үөлсэ оонньоотулар; иэмэх курдук эрийсэн, издээн төрдүн тэрийсэн; ымсыыта батарбакка ыйылыы түбээт ыстанан кэллэ уо.д.а.

Кыра оҕо куһаҕан быһыыны билэ, араара, өйдүү үөрэннэбинэ, кини бу быһыыны онорбот буолар. Киһи өйүн-санаатын олоруута оннук. Аан маннай туох куһаҕан буолбутун арааран биллэххэ эрэ, үчүгэй диэн баара арыллан тахсар. Барыта үчүгэй буоллабына, куһаҕан диэн суох буоларыгар тийэр. Мандар этэринэн куһаҕан диэн син биир баар, олох суох буолбат, суох буоллабына өй-санаа анар өттүн диэки халыйыта үөскүүр, мантан дьону албыннааһын сайдан барар.

Уһуйааммытыгар күн бүтүн кырачааннарга фольклору билиһиннэриигэ Павлова М.Н., Филиппова А.Т., Попова Р.М., Лебедева А.В. таһаарыылаахтык үлэли сылдьаллар. Иитээччилэр авторскай бырайыактарынан араас дьаһаллар ытыллаллар. Ол курдук «Кырачаан сонордьут», «Алыптаах остуоруйа кизэһэтэ», «Чөмчүүк саас аабыылар», «Хомоҕой хоһоонньут», кыргыттарга «Ньургунун Куо», уолаттарга «Оотуй Боотур», аҕаларга «Чиргэл аҕа» күрэхтэр сыллата ытыллаллар.

Манна төрөппүтү кытта үлэ тэнинэн барар. Ол курдук эйгэни тэрийиигэ көмөлөбүннэри, олонхону дьизэ кэргэнинэн аабы, туруоруу, ийэлэргэ анаан «Алгыстаах хамсаныы» күрэҕи ытыты, «Рисеум вместе» бырайыак чэрчитинэн олонхо ис хоһоонунан тереппүттэр, үлэһиттэр, оҕолор уруһуйдарын быыстапкатын тэрийи уо.д.а. интэриэһинэй тэрээһиннэри ытабыт.

Бу хайысхаҕа ситиһиилэрбит:

2013 с. С.А. Саввин-Кун Дьирбинэ 110 сааһыгар аналлаах улуустааҕы конкурс. Лауреат.

2013 с. «Хотугу сулус» улуустааҕы көрүүтэ. «Лучший фольклорный ансамбль» анал аат.

2014 с. «Түөлбэ олонхото» улуус иһинэн ытыллыбыт конкурс. Диплом 2 ст.

2014 с. Улууска биирдиилээн олонхону толорооччулар конкурстара. Аржакова Арина - дипломант.

2014 с. «Олонхо дойдутун оҕотобун» уруһуй конкурса. Барашкова Винея «Передача образа олонхо» анал аат хаһаайката.

2014 с. «Хотугу сулус» Культура сылыгар аналлаах республикатааҕы зональнай көрүү телевизионнай конкурса. Дипломант 1ст.

2014 с. «Олонхо дойдутун оҕотобун» эдэр толорооччулар Республикаатааҕы фестиваллара, диплом 2 таһыма, «Оччугуйкаан бастын толорооччулар» анал аат.

2015 с. Улуустааҕы чабырҕах курэҕэ. Лауреат.

2015 с. «Бриллиантовые нотки» норуоттар икки ардыларынааҕы II форум-конкурс. I ст. дипломант.

2015 с. «Олонхо дойдутун кустуга» II республиканскай оҕо күрэҕэр «Чабыл сулус» анал аат хаһаайытара.

2016 с. «Күн сарданата» улуустааҕы фольклор конкурса. 1 ст. лауреат.

2016 с. «Олонхо дойдутун оҕотобун» улуустааҕы конкурс. Барахсанов Ньургун 2 ст. дипломант.

2017 с. «Олонхо дойдутун оџотобун» улуустааџы конкурс «Биирџбил бџлиџ» хаааайытгара. «Үнүгџсчџэн» бџлџх.

2017 с. «Күн сарданалара» улуус иһинџн кџтџхтџн ыытыллар фольклор конкурса.

Олонхону бџлџбүнџн ааџыы. «Чаџааара» белџх 3 ст. лауреат.

2018 с. «Бриллиантовые нотки» норуоттар икки ардыларынааџы фестиваль-конкурс. «Үнүгџсчџэн» бџлџх I ст. лауреат.

2018 с. Республикаатааџы «Чџмчүүк саас түүүлгџтџ – олонхо тойуга» оскуола иннинџџи саастаах оџолорго олонхону толоруу кџтџхтџн күрџџ. «Чаџааара» бџлџх I ст. дипломант, Күннџй Неустроева «Чџбуо олонхоһут» анал аат хаааайката.

2018 с. Республикаатааџы «Күн кџмүс сарданалара» оџо-аймахха анаммыт фольклор кџрүннџригџр күөн-күрџс. Күннџй Неустроева «Кџрџ куоластаах џтџџчи» анал аат.

2018 с. Республиканскай литературнай конкурс «Оџо уонна айымһы». 3 ст. дипломант.

2019 с. «Ноо! – дџтџн, чуопчаарыах» оскуолаџа киириџн иннинџџи саастаах уонна оскуолаџа уџрџнџр оџолорго анаммыт улуустааџы фестиваль конкурс. Күннџй Неустроева. «Бастын аат» 3 урдџлџ.

2019 с. Республикаатааџы “Академия талантов» конкурс. ѐтнофольклорный ансамбль «Унугџсчџэн», норуот ырыаларыгар попури. I ст. лауреат.

Манһык үлџ түмүгџр оџо тыла-џһџ, џйдүүр дьџбура сайдар, тылын саппааһа байар, дикцията кџнџр. Оџо кыра сааһыттан олонхону џтинџн-хаанынан ылыннаџына, дууһатыгар киирдџџинџ олох күчүмџџџдџрин туоруур, кытаанах санаалаах, туруоруммут сыалын ситиһџр сахалыы толкуйдаах, баай тыллаах, сирдџџх, сайаџас, дойдутугар бџриниилџџ киһи буола улаатыаџа.